

A HANGONY-VÖLGYI BEJÁRÓ MUNKÁSOK A HETVENES ÉVEKBEN

Néprajzi változásvizsgálat

DÖMÖTÖR ÁKOS

A nagycsalád szétbomlása a századforduló előtt

A Hangony-völgyi munkáscsalád jelenkori változásait, régi elemeinek töredékes megmaradását és az új jelenségek felbukkanását a századfordulón szétbomlott nagycsalád egykori életének felelevenítésével érthetjük meg csupán.¹

Régen eltűnt a feudális természeti gazdálkodás, amelynek talaján magatartásformák szigorú rendszere, szemléletmódok és felfogások, rokonsági organizmusok hagyományosan működő láncolata alakult ki. A természeti gazdálkodás következtében létrejött *emberi természet* akármilyen szívósan őrizte az egységet biztosító régi kultúra egyre anakronisztikusabbá váló elemeit, az új termelési viszonyok kényszere könyörtelenül szétverte a feudális idillben ringatózó helyi társadalmak világát.

A palóc nagycsaládokban szigorúan megszabott rend uralkodott még a századfordulón, de a helyi társadalmak a feudális világ bomlását és a tőkés viszonyok erősödését mutatták már húsz évvel előbb.

A gazda a nagycsaládban mindenkinek parancsolt, és a gazdasszony, rendszerint a felesége a belső háztartás korlátlan kezelője volt. A paraszti telkek elaprózásának a megállíthatatlan folyamata miatt viszont a palóc községekből kora hajnalban munkát kereső emberrajok keltek vándorútra a múlt század nyolcvanas-kilencvenes éveiben.

A summásság, az időszakonként más vidékeken vállalt mezőgazdasági munka tulajdonképpen a mai bejárás korai előkészítője volt: kialakította a földhöz kötött és szoktatott egykori jobbágyokban a vándorlás képességét, majd szokását, és rákényszerítette őket, hogy munkaerejüket rendszeresen eladják.

A munkaerő eladása pénzben kifizetett bér ellenében döntően átformálta gondolkodásukat, mert ezután a saját maguk újratermeléséhez szükséges javak számszerűen kifejezhető módon jelentek meg tudatukban.

A kölcsönös segítség fejében végzett munka egyre inkább rokoni-ismeretségi kapcsolatokban érvényesült. A mezőgazdasági és ipari bérmunka megjelenésével a „munkával való fizetés vagy viszonzás” bizalmas ajándék jellegét öltötte fel. A bérmunkával szemben a „kölcsönös munka” a faluközösségekben élők rokonsági-ismeretségi viszonyainak erősítője maradt.²

Az országosan elterjedt rokonsági hagyományok sajátosan kapcsolódtak össze a kohászati munkavállalás, illetve a bejárás által kialakított helyzetben.

1 *Pintér Sándor*: A palócokról. Népismertető tanulmány. Bp., 1880. 16.

2 *Fél Edit*: A magyar népi társadalom kutatása. Bp., 1948. 33.

A nagycsalád belső rendje a szeniorátuson és a nők alárendelt helyzetén alapult.³ A rokonsági terminológia különösen az idősebbek körében ma is tükrözi a szeniorátus tiszteletben tartását, de az ipari munkavállalás új alapokra helyezte az öregek megbecsülését. A múlt ködbe vesző emlékei közé süllyedt a szeniorátus a családi előjogok megszüntetésével.

A művezetők, csoport- és brigádvezetők között sokan a 30 évesek korosztályából kerültek ki, tehát a műveltség, a szakmai tudás egyre nagyobb szerepet kapott a termelésben. A munkahelyeken megnyilvánuló elismerés a korszerű szempontok figyelembevételével fokról fokra átalakította az emberek magatartását a települések rokonsági hálózatában. Az öregség révén öröklött előjogok kényszerű elismerése a monogám kiscsaládok kialakulásával megszűnt. Az új családi intézmény az organikus helyi-táji rokonsági hálózattal való állandóan változó viszonyában az emberi értékek megbecsülésének új szempontjait is kitermelte.

Fokozatosan szűnt meg a nagycsalád másik alapja, a nők alárendelt helyzete. A bővült kiscsaládban, ahol a fiatal házaspárok a férj szüleinevel éltek, makacsul megmaradt a fiatalasszony anyósától való függősége. A bővült kiscsalád a két világháború közti években még sok esetben a nagycsalád mintájára működött.

A bővült kiscsalád abban különbözött lényegesen a nagycsaládtól, hogy az anyagi javak (főleg a pénz) kezelése a feleség, illetve a fiatalasszony anyósa kezébe csúszott át. Új vonásként jelentkezett ebben a családformában a pénz őrzése és kezelése. A bérmunka számszerűen kifejezhető „eredménye” fokozatosan áthatotta a cselédek, zsellérek, kisparasztok családjainak gazdálkodását, és a gyári termelés behatolt magánéletükbe, átalakította a család szerkezetét, hagyományos funkciórendszerét.⁴

A nagyipari munka időszaki jellege miatt továbbra is megmaradt a „szezonmunkások” szoros kapcsolata lakóhelyük paraszti gazdaságaival. A cselédek, zsellérek részesmunkákat vállaltak, vagy summásként aratni jártak.

Munkájukban tehát a mezőgazdasági és az ipari tevékenység együtt élt, és ez a kettősség a családi gazdálkodás átmeneti formáját hozta létre. A pénzösszegben jelentkező munkabért a részesmunka fejében kapott terménybér egészítette ki, vagy az otthoni kis földről származó terményjövedelem. Két fizetési forma versengett egymással: a munkabér és a terménybér, amely az áruvá vált munkaerő kétféle értékelését hozta létre. Mivel a családfő mint bejáró munkás a tőkés termelési viszonyok következtében, az ipari munka kiszélesedésével munkaadójától való függőségi viszonyba került, a pénz őrzésének funkciója a családban az asszonyé lett. Az otthon ülő feleség bejáró dolgozó férjével szemben az „eladatlan” munkaerőáru birtokeosa maradt, és elmaradottsága révén közvetlenül nem vált a piac keresletének és kínálatának a függvényévé.

A bővült kiscsalád régi vonása a szülők és a kereső fiatal házaspárok jövedelmének együtt-tartása, összpontosítása volt. A családi összkereslet ilyen jellegű akkumulációja ideiglenesnek és kevésbé tartósnak mutatkozott, mert a kereső családtagok munkahelye, termelő eszközei gyakran különböztek egymástól, munkakörülményeik is eltértek. A családi pénztár rohamosan levetette magáról ezt a „nagycsaládi” vonását, és az önállóan gazdálkodó kiscsalád irányában fejlődött.

3 *Fél Edit*: A nagycsalád és jogszokásai a Komárom megyei Martoson. Bp., 1944. 79.

4 *Istvánffy Gyula*: A borsodi matyó nép élete. Ethnographia, 1896. évf. 170.

A Hangony-völgyi bejáró munkásság átrétegződése

A kiscsalád jelentőségét a völgy jelenkori társadalmában a bejáró munkásság átrétegződésének típusai világítják meg. Az átrétegződés helyi változatai ugyanis nemcsak a munkássá válás előretörő folyamatát mutatják, hanem a kereső családfő, rendszerint a férj, illetve az apa családi funkciójának esetleges változásait.

A szakmunkásság növekedésének lehetőségei szorosan összefüggnek a bejárók családi gazdálkodásával. Domaházán és Kissikátorban, a völgy Ózdtól távolabbi településein a kohászati dolgozók egy része nem törekedett arra, hogy szakmunkás legyen, hiszen elsősorban tsz-tagként nyilvántartott anyósának, feleségének vagy anyjának nyújtandó segítség teljesítését igyekezett megvalósítani.

A mezőgazdasággal való összefonódottság kétségtelenül lassítja az átrétegződés ütemét, az ipari munkássá válás folyamatát, és emellett megőrződik a patriarchális viszony a családtagok között. A helyzet éppen azért érdekes, mivel a domaházai-kissikátori helyi társadalmi változatban a tsz, vagyis a mezőgazdasági csoporttulajdon nem jelenti a munkáscsalád patriarchális vonásainak eltörlését.

A család hagyományos elemeinek megőrződése Domaházán és Kissikátorban magától értetődően a feleség helyzetéből fakadt. A reprezentatív kérdőíves felmérés adatai szerint a két községben a nők túlnyomó része háztartásbeli. A két település asszonyainak tsz-tagsága azt jelenti a bejáró dolgozók családjában, hogy az otthoni hagyományos munkamegosztás őrződött meg: az asszony a házban adódó „női” munkákkal foglalatoskodott, férje pedig a gyári termelés mellett végezte el a szükséges mezőgazdasági teendőket. Világosan látható tehát, hogy az átrétegződés, a munkássá válás folyamata és a régi családtípus megmaradása között szoros az összefüggés.

Míg a völgy mezőgazdasági proletariátusának helyzetét az Ózdtól távoli tanyákon és településeken a falusi elszigeteltség vagy a nyomasztó elzártság jellemezte, a népcsoport településközpontjában, Hangonyban és a gyárvárosba olvadt Szentsimonban meglazult a bejáróknak a mezőgazdasági tevékenységgel tartott szoros kapcsolata.

A két ruhagyár növekvő méreteken szívtá föl a női munkaerőt: így a feleség régi helyzete gyökeresen megváltozott, és a család funkciórendszere átalakult, elemeinek a jellege is teljesen más lett. A kohászati dolgozók átrétegződésének meggyorsulása azt mutatta, hogy a mezőgazdasági jellegű tevékenység a szabadidő-tevékenység részévé vált a gyárváros közelében, és a munkából a munkán kívüli regeneráció egyik eszköze fejlődött ki. A férj pedig olyan munkákat is elvégzett a családi háztartásban, amelyekre a korábbi családtípusban nem került sor.

Az újfajta kiscsalád funkciórendszere azt bizonyította, hogy a létrejött család-típus a patriarchális vonások gyengülését hozta magával.

A völgy lakosságának történelmileg bizonyítható folytonossága és jelenkori endogámiája a rokonsági hálózatok az ózdi vasgyárban való megmaradásához járult hozzá.

A történelmi adatokkal való összevetés alapján rögtön szembetűnik, hogy a jelenkori kohászati dolgozók ózdi társadalmában a Hangony-völgyi táj törzslakossága jelentős számban fordul elő.

Borsod vármegye 1587. évi jegyzőkönyve említi az armális nemesek sorában a Domaházán lakó *Kisbenedek* családot. A *Holló* család 1631-ben kapott nemességet II. Ferdinándtól. Szintén kisenemesek voltak az *Elek* család tagjai Domaházán.⁵

⁵ Csíkvári Antal: Borsod vármegye. Miskolc, 1939. 44.

A Hangony völgyének bejáró munkásai között ma is megtalálhatjuk leszármazottait. A völgy összes kohászati dolgozóját feltüntető gyári statisztikában 1976 végén 31 Kisbenedek, 33 Holló és 46 Elek családnév fordult elő. Az említett családok tagjai zömmel a közlekedési üzemek fizikai munkásai voltak, és 7 kivételtől eltekintve, közvetlenül Domaházáról származtak. Lakóhelyükre való erős tömörülésüknek az oka abban rejlik, hogy az említett családok férfitagjai a földtulajdon és a régi szokások megléte miatt nemigen mentek vőnek még a Hangony völgyében levő községekbe sem. Ezeknek a családoknak rokonsági kapcsolatai úgy keletkeztek a táj községeiben élő lakossággal, hogy lányaik a környékre mentek el menynek.

A házasságok patrilocalitása a vőség elvetése következtében alakult ki a legények esetében, és felborult a nemek közti helyi egyensúly. Domaházán férfitöbblet jött létre a lakosságban, és a bejáró dolgozók közt magasra szökött a nőtlenek száma. (209 fő közül 47 volt nőtlen a községben végzett teljes felmérés adatai szerint a bejárók között.)

Kissikátorból a táj lakossága történeti folyamatosságának létre csupán egy családnevet említék. 1753-ból származik egy levéltári adat, mely szerint a Medve család „a borsodi Sikátorban s Csépanyban élt”. Kissikátorban, a bejáró munkások között csak az acélmű gyárrészlegben 4 Medve nevű dolgozott 1976 végén: Medve Z. József üst-előműnkás, Medve István lakatos, Medve Géza FAM-bugarakó és Medve Vilmos félpályás darus. Ez az összefüggés azt jelenti, hogy a kistelepülés egykori jobbágysága szintén bekapcsolódott az iparosodás folyamatába, amely nem zavarta meg a táj lakosságának korábbi összetételét.⁶

Ugyanezt az összefüggést lehetett megfigyelni a hangonyi bejáró munkások esetében. A történeti dokumentumok az alsóhangonyi egytelkes, armalista nemsek közt említik 1724-ben a *Kanta* családot. A jobbágyság közt fordul elő legkorábbi említésképpen 1563-ban a *Czene*, 1565-ben az *Endrész*, 1635-ben a *Bartók*, 1673-ban a *Dul* családnév. Érdekes, hogy a *Szilágyi* család említése viszonylag késői a levéltári dokumentumok tanúsága szerint: 1773-ból való.⁷

A jelenkori házasságokban megfigyelhető népességkeveredés és a társadalmi topográfia megváltozásának nyomon követése szempontjából érdemes rámutatnunk néhány régi család legkorábbi történeti említésére Felsőhangonyban.

A helyi nemesség soraiban, az egytelkes, armalisták között 1668-ban tesznek említést a korabeli összeírások a *Kisgergelyekről*, 1737-ben a *Turcsányiakról*. A felsőhangonyi jobbágyok közül a *Lestál* 1551-ben, a *Bodor* 1671-ben, az *Illyés* családnév 1773-ban bukkan föl először a 17–18. századi dézsmajegyzékekben.⁸

Az összeállított gyári statisztika szerint az ÓKÜ különböző gyárrészlegeiben 16 *Kanta*, 2 *Czene*, 19 *Endrész*, 7 *Bartók*, 9 *Dul*, 3 *Szilágyi*, 4 *Kisgergely*, 3 *Turcsányi*, 6 *Lestál*, 2 *Illés* dolgozott 1976 végén.

A bejárás egységesítette a hangonyiak életmódját. Fokozatosan keveredett a közigazgatásilag összevont két község lakossága, és kezdett elmosódni az életmódban az alsó- és felsőhangonyi különbség. Az egykori jobbágy- és kismemesi családok leszármazottainak összeházasodási folyamatát elősegítette a telekaprózódás.

Szentsimon egykori jobbágyainak a leszármazottait is megtaláljuk a bejáró munkásság között. Már 1563-ban 4 *Kónya*, 1571-ben 5 *Bíró* családot említenek a korabeli összeírások. A *Bellér* családnevet a 16. sz. második felében, a *Varga* csa-

6 *Ila Bálint*: Gömör megye 1., Bp., 1976. 378.

7 *Ila Bálint*: Gömör megye 2., Bp., 1942. 36–37.

8 *Ila Bálint*: Gömör megye 2., i. m. 283–284.

ládnevet a 17. sz. elején említik a dézsmajegyzékek. A szentsimoni törzslakosságot az ÓKÜ-ben napjainkban 20 *Bellér*, 12 *Bíró*, 9 *Kónya*, 31 *Varga* nevű ipari dolgozó képviseli.⁹

Természetesen lehetne szinte vég nélkül sorolni a további családneveket, és aprólékos családtörténeti kutatással nyomon követhetnénk a 16–17. századtól napjainkig a leszármazások változatos útjait. Az említett néhány párhuzam véleményem szerint elegendő annak a bizonyítására, hogy *a munkássá válás a Hangony völgyében lényegesen eltért az iparosodás más területek, főleg a városok lakosságára gyakorolt hatásától.* Míg a nagyvárosokban *eltérő származású* proletariátus gyűlt össze új lakóhelyén a gyárak, ipari vállalatok szívóhatására, addig a Hangony völgyének bejárói megtartották eredeti lakóhelyüket. A nagyváros megtelepedett proletárjainak összezavarodott, szétszakított, kusza életmódelemek halmából kellett újjáteremteniük gyökeréig más, új értékeket jelentő kultúrájukat.

A bejáró munkásokat otthon jelenleg is a szívósan megmaradt hagyományvilág veszi körül, amelynek történelmileg létrejött belső logikájával számolniuk kell fennmaradásuk érdekében. Lassabban hömpölyögnek az életmódot megváltoztató társadalmi folyamatok a Hangony völgyében, mint a városokban, de az ózdi vasgyár, mint az urbanizáció helyi fő tényezője még a mai családi életmód kialakulásában is érezteti a hatását.

A Hangony-völgyi rokonságcsoportok gyárrészlegenként való elterjedésében a családnevek előfordulása alapján a következő típusok állapíthatók meg: 1. a rokonság egy gyárrészlegbe tömörülése (pl. a Kisbenedek család leszármazottainak „tömbszerű” megjelenése a közlekedési územekben); 2. a család egyenletesen szétosztott elhelyezkedése a gyár különböző részlegeiben (pl. az Endrések szóródása legalább 7 gyárrészlegben); 3. A rokonság elhelyezkedése a munkamegosztás szerint azonos termelési helyeken (pl. a Lestál családok tagjai a karbantartást végző üzemekben); 4. Az átrétegződés meggyorsulása egyes családok esetében és egy-egy tagjuk megjelenése a gyár műszaki vezetési posztjain (Turcsányi, Bellér).

1945 után különösen meggyorsult az átrétegződés folyamata. A fokozott iram következtében nagyon megnövekedett a munkásság létszáma a Hangony-völgyi falvakban, ugyanakkor átalakult a bejáró dolgozók társadalmának szerkezete is. Az osztályon belüli társadalmi kategóriák kiterjedése és jellege teljesen megváltozott.

Domaházán a jelenlegi bejáró munkások apai nagyapjainak 46,7%-a volt földműves és csupán 3,1%-a kohászati segédmunkás. Az anyai nagyapák foglalkozásának aránya is a paraszti mezőgazdasági tevékenység túlsúlyát mutatja: 48,9%-uk földműves, 7,5%-uk ÓKÜ-segédmunkás. A munkásság méreteinek hirtelen növekedését mutatja az apák foglalkozása Domaházán: az ÓKÜ-be csak 50%-uk nem járt be, és 47,9%-uk már kohászati dolgozó volt.

A Hangony-völgy többi községében lényegében ugyanaz a helyzet. Az átrétegződés nagymérvű gyorsulását bizonyítják a kérdőíves gyűjtés alapján nyert adatok.

Kissikátorban az apai és anyai dédapák között még véletlenül sem fordult elő gyári munkás. A piciny településen az apai nagyapák 61,7%-a volt földműves és 2,1%-a segédmunkás. Az anyai nagyapák esetében a földművesek 57,4%-kal, a vasgyári segédmunkások 8,5%-kal fordultak elő. Ez azt mutatja, hogy *a bejárás már 1945 előtt megkezdődött, de csak később lett az egész faluközösség megélhetésének döntő tényezője.*

Természetesen nemcsak a fejlődés irama módosult, hanem a társadalmi kategó-

9 *Ila Bálint*: Gömör megye 4., Bp., 1969. 86–87.

riák korábban létrejött szerkezete is változáson ment át. Új jellegűvé vált a faluközösségekben kibontakozó embercsoportok egymáshoz fűződő viszonya.

Míg Hangonyban a bejáró dolgozók apjainak 34,2%-a volt szakmunkás, 7,1%-a betanított munkás és 21,5%-a segédmunkás, addig ugyanebben a községben a kohászati munkásság 52,4%-a szakképesítéssel rendelkezik, 26,8%-a betanított, valamint 14,3%-a segédmunkás.

Emelkedett a szakmunkások és a betanított munkások aránya az ÓKÜ-ben, a Hangony-völgyi bejárók között, viszont csökkent a segédmunkások mennyiségi viszonya a faluban élő összes kohászati dolgozóhoz képest. Régi tömörülések, egykori társadalmi csoportok foszlottak semmivé szemünk láttára, és elavult foglalkozások tűntek el a feledés homályában.

Juhászokat, cselédeket, napszámosokat, kisparasztokat, vályogvetőket, favágókat lehetett találni a hangonyi bejáró dolgozók apjai között. Foglalkozásaik és átmeneti munkatársulásaik egyre homályosodó emlékekké váltak jelenkorunkban.

Eltűnésük azonban mégsem nyom nélkül való. Lenyomatuk itt-ott megmarad, és hozzájárul a helyi társadalmi tudat sajátos színárnyalatainak a kialakításához. Mivel a hagyományok dinamikája a történelmi fejlődésnek csupán nagy vonalakban felel meg, hajlandók egyesek „időtlen”-nek tekinteni azokat a jelenségeket, amelyeket a szokásos történelmi források alapján nem lehet megmagyarázni.

Az átrétegződés Szentsimonban is gyorsulást mutatott az 1945 utáni korszakokban. A bejáró dolgozók apjainak csak 17,8%-a volt földműves, 18,6%-a pedig segédmunkás, 17%-a betanított munkás, 26%-a szakmunkás.

Ehhez hasonlítva a szentsimoni kohászati munkásság jelenlegi állományát, a fejlődés szembeütő: 25,2%-ra nőtt a betanított munkások rétege, 57,7%-ra emelkedett a szakmunkások aránya a szentsimoni bejárók társadalmában, és megjelent az alkalmazotti réteg is (3,9%-ot jelentő arányban).

A családlapos felmérés adatai azt bizonyítják, hogy az átrétegződés Szentsimonban előbb történt, mint a Hangony völgyének Ózdtól távolabb eső községeiben. A bejárók apai nagyapjainak 11,3%-a segédmunkás, 2,4%-a betanított munkás, 5,6%-a szakmunkás és 1,6%-a alkalmazott. Az anyai nagyapák között az említett munkásrétegek még nagyobb arányban fordultak elő (segédmunkás: 14,6%, szakmunkás: 7,3%, betanított munkás: 2,4%).

A szentsimoni munkásság viszonylag korai létrejöttét tanúsítja az a tény, hogy a mai bejáró munkások dédapjainak 1,65%-a segédmunkás, 0,7%-a időszaki munkás volt.

Nyilvánvalóan a közeli Ózd hatása Szentsimonban jobban érvényesült, mint a Hangony-völgy távolabbi községeiben. A szentsimoni fejlődés a többi völgyi településnek a haladásától egyrészt abban különbözött, hogy a helyi munkásság *előbb* jött létre, másrészt a városiasodás *még inkább* serkentette a mezőgazdasági dolgozókat a nagyiparban való elhelyezkedésre. Természetesen a város hatásaként is jelentkező társadalmi erők egyik eredménye, a munkások kiscsaládjainak kialakulása összefüggött ezzel a folyamattal.

A munkások kiscsaládjainak néhány fő vonása

A völgybe zárt faluközösségek népe régóta folytonosan egymás közt házasodik. Az endogámia szokása igen erős a bejáró munkások esetében is. Ezen a városiasodás sem sokat változtatott. „Mindenki mindenkivel rokon” – jegyzi meg mosolyogva, hiszen a rokon összefonódottság tudatában vannak a népcsoport iparosodó lakói.

Az endogámia mindig csak tendenciaként jelentkezett, és idők során rengeteget változott. A századforduló előtt 20 évvel Istvánffy Gyula leírása szerint még tilos volt a legénynek „más utcabeli lányhoz járogatni”.¹⁰ A „belső házasság” tartalma változáson ment át: a település egyes részeinek lakóit összetartó közösségi tendencia két világháború közti években az egész faluközösséget behálózó kapcsolatrendszerre fejlődött, és 1945 óta kialakult „táji endogámia” lassú felbomlásnak indult. Távoli vidékekről egyre többen egészítik ki a Hangony-völgyi falvak törzslakosságát. A megváltozott helyi társadalmi szerkezet erre lehetőséget ad. Az endogámia átalakulásában néhány fokozatot különböztethetünk meg. A bejáró munkások születési hely szerinti megoszlása a házassági kapcsolatok földrajzi arányainak fokozatos módosulásaira enged következtetni.

A bejáró munkások születési hely szerinti megoszlása %-ban

A születési hely megoszlása	A Hangony-völgyi községek			
	Domaháza	Kissikátor	Hangony	Szentsimon
A jelenlegi lakóhely	80	82,9	55	54,4
Ózd	3,1	8,5	19,3	22,7
Hangony völgye	2,1	6,3	1,1	4
Ózdi járás	3,1	–	4,9	1,6
Egyéb község	6,4	2,1	18,2	17

Ózd közelében csökkent a bejáró dolgozók között a törzslakosság aránya. A szocialista iparosítás megszüntette a községek beltenyészetét. Az egyéb községekből beszámrazottak aránya különösen Ózd közelében szökken magasra: Domaházán a helyi vasmunkás-társadalom 6,4%-át, Hangonyban 18,2%-át jelentette ez a réteg.

A gyárvaros hatása abban is érvényesült, hogy Hangony-völgyi terhes asszonyok szívesen mentek Ózdra szülni a városi kórházba.

Az ózdi szülés szokása 1945 előtt alakult ki – családi megegyezésre – a völgy asszonyaiban, pedig akkortájt a falusi bába volt általában divatban. Ennek a törekvésnek az oka abban rejlett, hogy a vasgyár kapitalista vezetői a válság éveiben először azokat a munkásokat bocsátották el, akik nem ózdi születésűek voltak. A Hangony völgyének szegény asszonyai a munkanélküliség fenyegető rémétől akarták azáltal megkímélni gyermekeiket, hogy nem lakóhelyükön, hanem egy-egy ózdi kvártélyon adtak életet porontyuknak, kínlódva és aggódva, a bába segítségével. A parányi újszülötteket a sztrapacska illata, az olcsó dohány füstje vette körül, no meg a „szegényszag”, amely az ütött-kopott kunyhók ágyrajáróinak bőréből, ruhájából és talán még a tekintetéből is kiáradt.

A Hangony-völgyi munkásfeleségek születési helyeinek a csoportosításából ugyanezt a tanulságot szűrhetjük le. *A város közelében csökken a helyi törzslakosság aránya az ipari dolgozók rétegében, és növekszik a távoli településekről származók állománya.* Mivel ezt a következtetést a helyi lakosság férfi- és nőállománya egyaránt alátámasztja, *a hagyomány életének szempontjából nem közömbös, hogy a bejárók között zömében eltérő földrajzi helyről származó családtagok a jelenlegi szo-*

¹⁰ Istvánffy Gyula: A matyó nép élete. Miskolc, 1897. 46.

káseggyüttesek hordozói. Az endogámia felbomlása és az exogám tendenciák erősödése együttesen a hagyományok fokozódó vegyülését hozza magával.

A bejáró munkások feleségeinek születési helyei %-ban

A lakóhely meghatározása	Domaháza	Kissikátor	Hangony	Szentsimon
A lakóhely	59,1	65,7	46,4	48,8
Ózd	10,2	2,6	19,0	20,2
A Hangony völgye	4,0	13,1	4,9	7,1
Az ózdi járás	10,2	10,5	9,1	5,9
Egyéb község vagy település	16,3	7,8	20,4	17,8

A családi állapotra vonatkozó adatok település szerinti megoszlásából figyelemre méltó kibontakozási irányokat vehetünk észre a bejárók völgyi társadalmában.

A gyári munkások között a Hangony völgyében a *házas* férfiak túlnyomó többségben vannak, de arányuk Ózd közelében egyre csökken. A *nős* férfiak a bejárók társadalmának több mint a felét teszik ki minden egyes vizsgált településen.

A *nőtlen* férfiak száma a gyári munkások közt legnagyobb Domaházán (22,4%), és legkisebb Hangonyban (13,4%).

A válások száma Ózd felé közeledve, abszolút számban és arányban is növekedést mutat: Domaházán 0,4%, Kissikátorban 1,1%, Hangonyban 2,3%, Szentsimonban 2,7% volt az elváltak számaránya a bejáró kohászati dolgozók sorában.

A válások oka különböző, mégis úgy tűnik, hogy az új összhang megteremtésére törekvő asszonyok szembenállása bújjik meg a válások tehetetlenségében a községek és a családok hagyományrendszere elleni tiltakozásként.

Két érdekes és jellemző esetet említek csupán. Domaházán Kisbenedek György Bálintot azért hagyta ott a felesége az ötvenes években, mert egyéni paraszt maradt, és továbbra is makacs odaadással művelte a földjét ebben az időben. Nem volt hajlandó az ÓKÜ-ben munkát vállalni. Olyan hatalmas megterhelést jelentett a beadási kötelezettség, hogy a család nehezen tudott boldogulni az egyénileg gazdálkodó paraszt jövedelméből.

Kissikátorban Gálík István 35 éves gyári munkástól vett búcsút felesége ezelőtt néhány évvel. Az Ózdról kiköltöző fiatalasszony nem tudta megszokni az életet a kistelepülésen. Az üzleti szolgáltatás szűk keretei, a háztáji mezőgazdasági munka kényszere idegen volt számára. Művelődési igénye anyósa és apósa szemében szállka maradt: lustaságnak tartották az öregek az elöttük érthetetlen emberi törekvést.

A bejáró munkások megoszlása családi állapot szerint a Hangony völgyében százalékos arányban

Családi állapot megnevezése	Domaháza	Kissikátor	Hangony	Szentsimon
Nős	72,7	60	65	63,8
Férjes	0,9	3,3	8,8	11,5
Nőtlen	22,4	16,8	13,4	16,2

Családi állapot megnevezése	Domaháza	Kissikátor	Hangony	Szentsimon
Elvált	0,4	1,1	2,3	2,7
Özvegy	–	–	0,3	0,9
Hajadon	1,9	2,2	2,6	4,6
Ismeretlen	1,4	15,7	7,3	–

A Hangony-völgyi munkáscsalád újratermelődését és a minták közti különbségeket a gyerekek számának alakulása világítja meg legjobban.

Az *egykes* családok számaránya különösen a völgy szélső pólusain erős: Domaházán a kohászati dolgozók 37,9%-ában, Szentsimonban 38,5%-ában van csupán egy gyermek. Az egykezés tehát semmi esetre sem városi hatásra jött létre.

Legerősebbnek mutatkozik reprezentatív felmérésem szerint a *kétgyermekes* családtípus: Hangonyban a kohászati dolgozók családjainak 33,9%-a, Szentsimon 40,9%-a tartozik ide. A régebbi korszakokra vonatkozóan a történeti-levéltári adatok tanúsága szerint ezzel szemben a három-négy gyermekes családtípus örvendett igen széles elterjedésnek.

A *háromgyermekes* család különösen Domaházán és Hangonyban tűnt föl viszonylag magasnak: az előbbi községben 15,1%-ot, az utóbbiban 17,8%-ot jelentett. Az említett településeken lakó cigányság nyilvánvalóan hozzájárult az arányok növeléséhez.

Összefoglalásul megállapítható, hogy a Hangony völgyében biztosított a munkáscsaládok újratermelődése. Az utóbbi években stagnálásról tanúskodik a lakosság száma a barkó népcsoport szóban forgó négy községében, pedig 1869-től 1965-ig népességgyarapodást mutattak a statisztikai adatok.

A gyerekek száma a bejáró munkások családjában (%-ban)

A gyerekek száma	Községek megnevezése			
	Domaháza	Kissikátor	Hangony	Szentsimon
0	10,1	–	6,4	7
1	37,9	20,8	21,5	38,5
2	25,3	41,6	33,9	40,9
3	15,1	11,1	17,8	12,2
4	5,6	5,5	5,5	1,1
5	3,1	–	2,2	–
Több	1,2	19,4	11,0	–

A gyári munkavállalás átformálta a barkó család korábbi funkciórendszerét. A kohászat jellege miatt főleg a férfiak kapcsolódtak be az ipari termelésbe. A hetvenes évek közepén a 804 Hangony-völgyi vasgyári dolgozó közül csupán 81 nő. Ez a táj négy településén élő bejáró kohászati társadalom 10%-át képezi. A kohászatnál dolgozó barkó nők 7,4%-a domaházi, 9,8%-a kissikátori, 38,2%-a hangonyi, 44,4%-a szentsimoni. Az arányok Ózd közelében való növekedése azt sejteti, hogy az asszonyok a várostól messzebb eső községekben megőrizték hagyományos szerepkörüket, és tevékenység szerkezetük lassabban alakult át.

A munkaerő-felhasználásnak az ózdi iparvidéken kialakult sajátos helyzetéből fakadt, hogy a férfiak túlnyomó része bejáró. Így a hosszú évtizedek eredményének tudható be, hogy a férfi lett a család dinamikus eleme, aki a társadalmi változások iránt fogékonyra vált. A bejáró munkás ugyanis 1945 előtt állandóan tapasztalta a kereslet és a kínálat ingadozásainak reá gyakorolt hatásait. A paraszttal szemben, bér munkája révén az iparosodó társadalom szakadatlanul változó talaján állt. Fokozottan kellett figyelmét összpontosítania, mert ezt követelte tőle az izzó acél kiömlő áradata.

A kereset, illetve a pénz beosztása az asszony kezébe került. A családi pénztár működése elmaradt a korszerű követelményektől, mert az asszony kényszerű módon beleragadt elavult helyzetébe, és műveletlensége miatt elmaradt férjétől. *Feszültség keletkezett a bejáró munkás ipari munkamegosztásban elfoglalt helyzete és a családi pénztár működése között.*

Ezt a diszkrepanciát úgy oldották fel a munkásférfiak, hogy általában jóval fiatalabb nőt vettek feleségül. A később született korosztályokba tartozók – köztük természetesen a lányok – később egyre inkább művelődhetek. A házastársak viszonylag magas korkülönbsége csökkentette a műveltségi szintek eltéréseit.

Vizsgálataim szerint az az eset, hogy a férj 6–9 évvel volt idősebb feleségénél, az összes többi korkülönbséghez viszonyítva legmagasabb arányban, 29,4%-ban fordult elő, ezen belül a 41–50 éves férjek 31,8%-os aránya mutatkozott feltűnően kiugrónak.

A régi endomágia hatására a rokoni összefonódottság igen erős most is a bejáró munkások körében. Keveset találtam köztük olyan embert, akinek egy vérrokona vagy affinális rokona sem dolgozott volna az ózdi vasgyár egyik-másik részlegében.

A rokonsági összefonódottság elemzése során számos lényeges jelenséget vettem észre, amelyet főként a városiasodás idézett elő a faluközösségek hagyományos családi életmódjában.

Megváltozott a rokonság fogalma, amelynek értelmezését ellentmondásos változatokban hallottam a Hangony völgyének lakóitól.¹¹

Lestál István Pásztor 75 éves hangonyi lakos magyarázata szerint a rokonságba elsősorban a szülők, gyermekeik és azoknak leszármazottai tartoznak, de bele kell sorolni a komákat, keresztszülőket és a bérma keresztszülőket. „Addig tart a rokonság, amíg tartják a kapcsolatot, és össze nem vesznek” – hangoztatta véleményét a tökéletes szellemi frissességnek örvendő öregember.

Bartók Jánosné 54 éves bejáró dolgozó nézete az volt, hogy a rokonságba csupán a testvér, az unokatestvér tartozik, és ebből a fogalomból ki kell rekeszteni az elődöket (a nagyszülőket, szülőket) és a leszármazottakat (a gyerekeket).

Berta Barnabás 57 éves telepkezelő, kétfajta rokonságot különböztetett meg. Szerinte a vérrokonsághoz a dédszülőktől visszavezethető leszármazottak tartoznak, a „lelki rokonság” tagjai pedig a koma, a sógor. „Jelenleg a rokonság fogalma szűkülően van” – állapította meg adatközlőm, és a rokonság megszűnését távoli községekbe való átköltözéssel magyarázta.

Átalakuláson ment át a rokonság köre: Ózdtól távolodva nagyobb embercsoportra terjedt ki, a gyárváros közelében pedig csökkent a tevőleges kapcsolatot ápoló hozzátartozók száma.

A vasgyárhoz közel eső településeken növekvő tendenciát mutatott az egy vér-

11 *Fél i. m.* 1944. 5.

rokonnal rendelkező bejáró munkások száma, Ózdtól távolodva emelkedett a több vérrokkal rendelkezők száma.

Így meg lehet állapítani, hogy az ózdi vasgyárban jellegét tekintve *különböző informális hálózatok* futnak össze, illetőleg haladnak egymással párhuzamosan. Ezeknek az informális hálózatoknak a léte a munkaerő organikus kiválasztását segíti elő.¹²

A rokonság érvényesülését egyes gyárreszlegekben mindenekelőtt a termelés indokolta: a rokonok nagyon jól ismerték egymást, értékelték egymás természetét stb. A termelés szempontjából igen fontos volt a kölcsönös magatartás ismerete, mert a technológia elsajátítása – főleg korábban – nem nyelvi közvetítés révén történt csupán.

A rokonsági összefonódottság foka (*rokonságnyalábok*, vérrokonok és affinális rokonok „*pontszerű*” szóródása) következtében eltérő *informális zónák* alakultak ki az ózdi vasgyárban, amelyeknek „szubetnikai” légkörében a dolgozók minimális információból – mennyiségi és minőségi szempontból – maximális következtetést tudtak levonni termelésükhöz és munkán kívüli tevékenységükhöz.

A Hangony-völgyi bejáró munkások rokonsági összefonódottsága az ÓKÜ-ben %-ban

	A rokonok száma	Domaháza	Kissikátor	Hangony	Szentsimon
Vérrokonok	0	4,0	0	8,8	1,1
	1	33,3	41,3	40,7	51,0
	2	26,2	28,2	30,1	21,2
	3	12,1	10,8	6,8	14,8
	4	7,0	2,1	7,7	5,3
	5	2,0	0	1,2	4,2
	Több	2,0	2,1	0,6	2,1
Affinális rokonok	0	8,6	0	19,9	0
	1	39,1	42,1	51,1	54,5
	2	30,4	42,1	27,7	18,1
	3	17,3	10,5	3,3	5,4
	4	2,1	0	2,2	1,8
	5	0	0	-	1,8
	Több	2,1	0	-	3,6

A kiscsalád struktúrája és jellege hat a gyári rokonsági kapcsolatok kiterjedésére, tehát *a vállalat működésének informális oldala, ennek szerves hálózatrendszer nagyvonalakban függ az új családtípus kialakulásától, fejlődéstörténetétől.*

A rokonsági kapcsolatok fejlődésében következő szakaszokat különböztethetünk meg: 1. Kapcsolatnyalábok tömörszerű megmaradása; 2. A kapcsolatok pontszerű szóródása; 3. A rokonsági kapcsolatok megszűnése más tájakról való betelepülés következtében; 4. A rokonsági kapcsolat tudatos felújítása az eltávolodott leszárma-

¹² Mayntz, Renate: Az ipari üzem társadalmi szervezete. In: Üzemszociológia. Bp., 1969. 122–125.

zottak között; 5. A rokonság és a rokonszerven alapuló barátság összefonódása az emberi kapcsolatokban.

A távoli rokonokkal való kapcsolat intenzitása egyrészt függ a rokonsági foktól, másrészt a földrajzi távolságtól, harmadrészt az ünnepi látogatás hagyományosan kialakult alkalmától.

A kapcsolattartás a távoli rokonokkal leginkább évenként egyszer vagy többször ismétlődő esetben valósult meg. Ez arra utal, hogy a látogatásnak „félparaszti” szertartásos jellege őrződött meg, a régi mezőgazdasági munka által kialakított normák hatása még tovább élt a völgy bejáró dolgozóiban.

A távol élő rokonokkal való kapcsolattartásnak hagyományos alkalmi köze tartozik ma is a *búcsú*, a *lagzi*. A várossal való ismerkedés a bejárók szórakozásában sajátos kettősséget teremtett: a hagyományos alkalmak mellett erősödött a „spontán”, újfajta egyéni igények kielégítésére irányuló rokoni találkozás. A bejáró munkások rokoni kapcsolatainak a fejlődésére jellemző, hogy a völgyön kívüli táji ismeretségek mellett szaporodott más megyékkel, sőt a fővárossal tartott organikus összefüggések száma. A mobilitás kétségkívül elősegítette a távoli rokoni kapcsolatok terjeszkedését. A közeli szlovákiai települések részben vagy egészben magyar ajkú lakosságával fenntartott rokoni viszonyok gyengülő tendenciát mutattak a jelenkori történeti szakaszban.

A távoli rokonokkal való kapcsolattartásnak néhány típusát lehetett megállapítani. A hagyományos alkalmakon (*búcsúban*, *lagziban*) táji csomópontok keletkeztek. A mobilitással való összefüggésben újfajta rokoni kötelek jöttek létre. Többen jártak pl. rendszeresen Budapestre időszakos vagy alkalmi munkára. Az összetartás hagyományos formájának gyengülését mutatta, amikor a rokonoknál csupán temetéskor jelentek meg a hozzátartozók. Végül a kapcsolatok megszűnését vehettük észre azokban az esetekben, ha tudtak a rokon létezéséről, de már megszakadt a látogatások sora.

A bejáró munkások rokonaival való kapcsolatai %-ban

A rokonság földrajzi elhelyezkedése	Domaháza	Községek a Hangony völgyében		
		Kissikátor	Hangony	Szentsimon
A Hangony völgyében	5,9	18,5	6,5	12,5
A környéken	16,8	20,3	20,5	17,5
Ózdon	7,9	7,4	8,7	7,5
A megyében	–	5,5	8,7	5,0
Magyarországon	18,8	16,6	20,5	24,1
A fővárosban	1,9	–	7,4	10,0
Csehszlovákiában	7,9	14,8	18,3	15,8
Külföldön	0,9	1,8	1,3	2,5

A rokonsági kapcsolat intenzitása (%-ban)

A látogatás gyakorisága	Domaháza	Községek a Hangony völgyében		
		Kissikátor	Hangony	Szentsimon
Gyakran	9,9	5,5	0,4	6,6
Hetenként	4,9	9,2	11,7	5,8
Havonta	20,7	16,6	–	7,5

A látogatás gyakorisága	Domaháza	Községek a Hangony völgyében		
		Kissikátor	Hangony	Szentsimon
Évenként	45,5	51,8	53,2	54,1
Kétévenként	0,9	–	8,7	1,6
Ritkán	7,9	3,7	12,6	19,1
Nem	54,4	9,2	4,3	5,0

A kiscsalád megerősödésével meglazultak a távoli rokoni kapcsolatok. Az etnosz összekötetései kiszélesedtek a családi látogatások révén, és más népcsoportok elemeivel találkoztak.

A fővárossal és a megyeközponnttal való összehasonlítás folyamán erősödött a szembetűnő különbség az etnosz tagjaiban, és gyorsan emelkedett az igény szint a városi életmódminták ismeretével.

A távoli vagy elszármazott rokonokat következő fő csoportokba soroltam földrajzi megoszlás szerint: a) Hangony-völgyiek, b) környékiek vagy Ózd vidékiek, c) különböző magyar tájról származók, d) a fővárosba elkerültek, e) a szlovákiai magyar ajkú lakosság tagjai, a hajdani Gömör megyeiek, f) ózdiak vagy Ózdra települtek.

Az etnikai folyamatok irányai ennek megfelelően következőképpen alakultak. A barkó népcsoport hagyományos kultúrája az eredeti lakóhelyén maradt törzslakosság körében megőrződött, vagy lassabban alakult át (az „a” és az „e” csoport esetében). A különböző magyar vidékeken, tájakon és településeken az etnikai hagyományok fokozottan vegyültek egymással (a „c” csoportban), és az esetleg töredékeiben tovább élő kulturális elemeket nagyvárosi vagy provinciális hatás érte (a „d” és az „f” csoport tagjai esetében).

A település szerkezete és a családtípus között szoros a kapcsolat. A Hangony-völgyi települések egytől egyig *halmazfalvak*. Kialakulásuk abban leli magyarázatát, hogy a rokonsaládok, táji elnevezés szerint *hadak* a belsőség telkeit családtagjaik szaporodásával a többi hadra, vagy a közlekedésre való tekintet nélkül építették be.¹³ Így jött létre Domaházán az *Elek sor* (ma Kossuth út), Kissikátorban a *Csuhaj szög* (jelenleg Petőfi út), Felsőhangonyban a *Bodor szög* (Ságvári út), a *Lestál szög* vagy Szentsimon belterületén a zsákutcákat képező *udvarok* sora.

Az egykori Alsóhangonyban mind a *sor*, mind a *szög* előfordult. A *Kis sor* (ma Kossuth utca) folytatása a *Kacska sor* (most Ady Endre utca). A mai Rákóczi út egy része a *Dul szög*.

Az alsóhangonyi Kis soron egymást követték az udvarok: a Méhi-udvar, Fridrik-udvar, Matyi-udvar. (A Méhi és a Matyi az Endrész, a Fridrik a Hendrik család ragadványneve volt.) A Kis sor udvarai mind zsákutcákat alkottak.

A hadak által kialakított, *soros-szögös* település zsákutcaival akadályozta az élet korszerűsödő fejlődésének a kibontakozását, a munkaerő folyamatos szállítását a városba és a új kiscsaládok elhelyezkedését a községekben.

A bejárók úgy küzdötték le a falvak régi gazdasági viszonyaiból és a nagycsaládok feudális földfoglalási rendszeréből következő, történelmileg kialakult nehézségeiket, hogy a települések periferiáin kezdtek építkezni. Így keletkeztek a Hangony völgyének falvaiban az új *életmódövezetek*. A községek e részein a kohászati dolgozók kiugró számarányban települtek.

¹³ Istvánffy i. m. 1896. 66.

Domaházán, a Dózsa György úton a helyi bejáró munkásság 51,7%-a, Kissikátorban, a Táncsics Mihály úton (a régi *Puszt*a elnevezésű falurészben (59,4%-a, a több új életmódövezetet magába foglaló, egykori Alsóhangonyban 68,8%-a, Szent-simon Új telepén 29,4%-a, a Petőfi úton pedig 22%-a alapított korszerű otthont családja számára.

Bár 1945 után napjainkig megmaradt az a zezugos, csoportos falut jelentő településszerkezet, amelyet a századforduló előtt bomlásnak indult nagycsalád alakított ki, jelentősége rohamosan csökken az új életmódövezetek szomszédságában. Nem kétséges, hogy a társadalmi fejlődés a kiscsalád térhódítása felé mutat a települések városá tömörülése során.

Tanulságok a rokonsági terminológiából

A rokonsági terminológiákat L. H. Morgan kutatásai óta két nagy csoportra szokták felosztani a néprajzban: *osztályozó* és *leíró* rendszerre.¹⁴

A leszármazás vagy házasság által létrejött kölcsönösség két összefüggésének lényege az, hogy az első több vérségi-sógorsági köteléket von össze kifejezéseivel, a második pedig egy-egy elnevezéssel meghatározott családi vonatkozást fejez ki.

A Hangony völgyében a rokonsági elnevezések ellentmondásos halmazokat alkotnak, amelyekben mind az osztályozó, mind a leíró tendenciák együtt figyelhetők meg.

Az osztályozó terminológia a rokonsági viszonyok összevonásával növeli a szolidaritást, a hatékony csoport-erőfeszítés összpontosításához járul hozzá. A nagycsalád ilyen jellegű elemei csak egy részét képezik ennek a körnek.

A magázás-tegezés alá-föle rendeltséget tükröző építménye a nagycsalád hajdani kiterjedésére mutat ma is, napjainkban. A magázás és a tegezés igen változatos formái a régi családsszervezet felbomlását bizonyítják, és a szüzetett régi családviszonyok töredékes módon való továbbélését tanúsítják.

Megfigyeléseim szerint a 40 évesnél idősebb asszonyok férjük megnevezéseként „*az uram*” megjelölést használták általában. Sőt, az 50–60 éves asszonyok szóhasználatában még a „*kisebbik uram*” elnevezés is élt: így nevezték férjük öccsét.

A 25–30 éves asszonyok többnyire nevetségesnek tartották, hogy férjüket „*uram*”-nak nevezék. A fiatalasszonyok vagy lányok a „*kisebbik uram*” kifejezést egyáltalán nem ismerték. A patriarchális családviszonyok emlékei rohamosan pusztulnak jelenkorunkban. Az egyenjogúsítást követelő nők némelyike érzékeny módon válaszol a régi megszólításokra. Így számos kifejezés merül el az ósdi tartalmak súlya alatt a szándékos feledés sok értékét is elnyelő iszapjában.

Az osztályozó tendenciák célja és iránya, hogy az unokatestvéreket tömörítse, valamint a sógorok vérrokonait összekapcsolja a különben elszigetelődő kiscsaládok tagjaival. Az unokatestvérek láncolata a kiscsaládok biztonságot adó hátrországa: a feleség és a férj ilyen jellegű kapcsolatai révén kiterjedt hálózatot jelent.

Az eltérő eredetű vérrokonságok összefonódása a sógorság leszármazáson alapuló csoportosulását, házasság által foglalja magába. A táj endogámiája miatt sok esetben a jelenkori affinális viszony feledésbe merült vagy távoli vérrokonsági összefüggést takar.

Az atyafiság köre és szolidaritási foka az unokatestvérek bevonásával nagyon erős a bejárók társadalmában. Elterjedt a „*bátya*” és a „*nene*” megszólítás. Általában

¹⁴ *Morgan, Lewis H.*: Az ősi társadalom. Bp., 1961. 31–32.

az illető apjának fiatalabb vagy idősebb fivérét, illetve a nála idősebb unokafivéreit „bátyá”-nak szólítja. A „nene” Ego szülei vér szerinti nőtestvérének (Ego nagynénjének), vagy a nála idősebb unokanővérenek megszólítása és megnevezése. Mind férfi-, mind női vonalon az unokatestvérek láncolata át- meg átszövi a Hangony-völgyi falvak kiscsaládjainak életét. Szerepük a különböző munkákban (a kapálásban, építkezésben, egyéb házimunkában) való részvétel.

Néhol a szomszédok lépnek fel a rokonok szerepében, és a disznóvágásban, a költözködésben segítenek, vagy jó szolgálatokat tesznek betegség esetén, pénzkifizetéskor. „Jó szomszédnál nincs jobb még a testvértől se” – így vélekednek a jámbor iparosodó barkók. Nem tévedünk talán, ha ebben a funkcióváltásban a helyi munkásság összefogásának éledezését véljük felismerni.

A barkó rokonsági terminológiában az *anya* fogalma sokkal terjedelmesebb, mint a megszokott köznyelvi elnevezés szerint. Az *édesanya* mellett ismeretes náluk a „*más anya*” vagy „*másik anya*” megjelölés is.

Különféle eltérő közléseket rögzítettem ezzel kapcsolatban. Pl. egyik feljegyzésem szerint Bellér Ernő Barta szentsimoni gyári munkás nagyanyját „*más anya*”-ként emlegette. A „*másik anya*” fogalma ellentmondásosan rajzolódott ki az adatközlők felvilágosítása nyomán. Következő jelentéseit sikerült feljegyezni: 1. Ego anyai nagyanyja, 2. Ego nagyanyjának a nővére, 3. Ego vejének az anyja, 4. Ego anyjának a férj nélküli vagy gyermektelen nővére. Ezenkívül találkoztam a „*másik mama*” szókapcsolattal, „Ego apósának az anyja” jelentésben. Feltehetően a „*másik anya*” analógiájára jött létre.

Az affinális kapcsolatok vérrokonságba való tömörítésének eszköze a *sógorság*, amely „Ego testvére házastársának összes testvére”-t jelenti. Az „*ángyo*”-k, mint „Ego szülei testvéreinek feleségei” és mint „Ego unokafivéreinek feleségei” tovább növelik a rokonság méreteit.

A sógorság intézménye és az „*ángyo*”-k hálózata a kiscsalád organikus kapcsolatrendszerét szinte az egész faluközösségre kiterjeszti, természetesen a rokonság élő tagjainak az irányában. Érdekes, hogy a barkó rokonsági terminológia a nagyapánál, nagyanyánál idősebb elődök (dédapa, szépapa, ükapa stb.) megnevezéseit nem ismeri, és ezeknek a kifejezésére szükség esetén, meglevő elemeiből hoz létre leíró tendenciájú meghatározásokat. Pl. „*atyusom apja*” a dédapát jelenti. Tehát *a halott elődök esetében a leíró tendencia, a házasság révén teremtett élő rokonság egybefogására az osztályozó elv érvényesült leginkább.*

A rokonság bővítésére szolgál a másik közösségi intézmény, a *komaság*. A „*ko-ma*” a keresztszülő és a bérmaszülő megnevezése. A komákat még akkor is rokonnak tartják, ha nincsenek az illetővel vérrokonságban vagy semmiféle házassági kapcsolat sem fűzi őket össze.

Családi-közösségi mulatozások alkalmával az ún. „*öregkomák*”-at is meg szokták hívni, akik a kereszt- vagy bérmaszülők szülei. A rokonság bővítése azonban a komák vonalán csak szüleikig tart. A genetikai összefüggésben nem levő atyafiság köre tehát korán lezárul, mivel folytatódása szigorúan korlátozott, de ha a komaság a vérrokonsággal fonódik össze, akkor a már létező családon túli viszonyok erősödnek meg. A közösségi intézménynek két funkciója, a bővítés és az erősítés végeredményben összefügg egymással: ez képezi a sógorság és a komaság analógiás bázisának létezését.

A megszólítások egymásra hatásai számos terminológiai egyezést teremtettek a barkó családokban. Sok esetben a férj anyját és anyósát egyformán „*anyuká*”-nak, apját és apósát is „*apuká*”-nak szólította. Az *apa* szó kicsinyítőképzős alakja osztá-

lyozó tendenciát mutatott, és mint megszólítás az após jelentést is magában foglalta. Az „édesanya”, az „édesapa” az anyós és az após megszólítása lett ezen az alapon.

Az osztályozó tendenciájú elnevezések nem zárták ki az egyedi különbségtételeket, amelyek szintén változatosak.

Hangonyi adatközlőm egyik nagymamáját „Dul mamá”-nak, másikat „Pásztor mamá”-nak hívta. Az első esetben az öregasszony családnevét, a második esetben ragadványnevét használta megkülönböztetésül.

Domaházán Medve Alfréd bejáró dolgozó felesége anyai nagyanyját „*Tercsa mamá*”-nak, apai nagyanyját „*Pannu mamá*”-nak nevezte. A személynevek eltérése a tulajdonnévi kategóriák megegyezését hozta magával.

Néha a bizonyos földrajzi eligazítást nyújtó megkülönböztető nevet használták az egyének megjelölésére. Endrész Margit apai nagyanyját (Endrész Bódi Gézáné) „Alsó mamá”-nak, anyai nagyanyját (Kisgergely Andrásné sz. Szilágyi Máriát) pedig „Felső mamá”-nak nevezte.

Az egyéni különbségtevés a férfiak esetében többek közt úgy nyilvánult meg, hogy az apai nagyapa megszólítása „atyus” volt, az anyai nagyapát keresztnévén szólították („János atyus”), de az eltérő családneves forma is előfordult („Bartók atyus”, „Veres atyus”).

Különbözik egy meghatározott személyt hol „Mari mamá”-nak, hol „Mari nené”-nek szólítottak. Az egyén különböző családi viszonylatok gyújtópontjaként több megszólítást, elnevezést sűrített össze maga körül. Ezáltal a megszólítás egyedi különbségtevése ellensúlyozta a vérségre vagy a leszármazásra vonatkozó elnevezések osztályozó tendenciáit.

A rokonsági terminológia egyes elemei az interperszonális kapcsolatok változásait tükrözik. A kisgyermek nagyapját „papó”-nak szólítja. Az unoka növekedésével a nagyapa megszólítása „atyus” vagy újabban nagyapa.

Természetesen ezek az elnevezések és megszólítások a Hangony völgyében sem képeznek állandó rendszert. Elemei eltűnnek vagy átalakulnak. A régi „komám uram” lerövidült, és helyette „komá”-t mondanak. A korábbi „komám asszony” kifejezés helyett inkább a „komaasszony” van divatban.

Ugyanígy rövidült az elavult „ányom asszony” „ányom”-má, legújabbban a rövid szótő kicsinyítő képzős formáját lehet hallani („ányyika”). Újabban a fiatal asszonyok nemigen kedvelik azt sem, ha a kisgyerekek ányyikának szólítják őket. A bejáró munkások kiscsaládjaikban inkább bensőséges életre törekedtek, mint a „gyöngyösbokrétás” vagy „aranypávás” hagyomány felületes pompázására. Nem szólítja a vőlegény jegyesét „mátkám”-nak, de a régi megszólítás kivészése egyáltalán nem jelenti a köztük levő meleg emberi érzés csökkenését.

Családi-rokonsági hálózatok szerepe a bejáró dolgozók életmódjában

A Hangony-völgyi bejáró munkások két értékrend között „ingáznak”: községük belső rendje és az ózdi városiasodás között. Településük belső értékrendje nehezen alakul át, mert a falusi közösségek szívósan átnyúlnak a gyárvárosba, és a kötelező kölcsönösség akadályozza, nehezíti vagy lassítja az új életmódtípusok létrejöttét a családok egyes változataiban.

A rokonsági hálózatok kétségtelenül korlátozzák a régi értékekkel való szembefordulást, és a munkásrétegek városba települt tagjai számára ellenséges magatartásformákat elkülönítik a „hazai” környezetben.

A munkásdinasztiai kiterjedése összefügg a család szerkezetével. A rokonság

olyan méretűvé is gyarapodhat, hogy nemcsak egy faluközösség kereteit tölti meg, hanem átterjed a táj más településeire.

A terjedelmes rokoni hálózatra igen jó például szolgált Lestál Beton István hangonyi lakos hozzátartozóinak családi-leszármazásbeli egymásba fűződése.

A szétterjedő rokonsági hálózat azt mutatta, hogy a bejáró munkások atyafisága, házassági-leszármazásbeli viszonyainak az összessége legtöbb esetben a település főbb családjait magába sűríti. Lestál Beton István általa felsorolt 165 rokona között ott lehetett felfedezni a régi hangonyi családok tagjait (Szilágyi, Kisgergely, Kanta, Endrész stb.), a domaházai Elek, Kisbenedek család leszármazottait vagy a szentsimoni Kónyákat és Vargákat. A szétterjedő családok településükön túli kapcsolatai a Hangony völgyében a barkó lakosság bonyolult összefonódását magyarázták.

Ezekben a tekervényes összefüggésrendszerekben a foglalkozások áttekintésének az útján számos funkcióváltozás rögzítésére nyílt lehetőség. Beigazolódott, hogy erősödött a szétterjedő rokonságban a földművesek helyett az ipari bérmunkások jelenléte. Lestál Beton István családi-rokoni hálózatának egyes példái közérthetően fejtették ki, hogy a férfiak esetében gyorsabb, a nőknél pedig lassabb ütemben folytak le ezek a társadalmi változások.

A családtagok foglalkozásbeli összefüggései részletesen tisztázták az átrétegződés folyamatát. A hagyományos kőműves foglalkozás egy-két nemzedéken keresztül öröklődött, majd új foglalkozások jelentek meg. A családtagok fokozatosan kerültek át a kőművesfaluból a nagyipari termelés keretei közé.

Ózd város tövében gyorsan kialakultak a munkások kiscsaládjai. A szolgáltatások hálózatának a kiépülése szervezetté tette a bejáró munkások életét. Az új családi életmód a hagyományos otthoni funkciórendszer módosulását vagy gyökeres megváltozását hordozta magában. Csökkent az osztályozó tendencia érvényesülése, szűkült a rokonság köre. Az élet dinamizmusának megfelelően a gyorsan változó emberi kapcsolatok kerültek előtérbe. A kiscsalád belső világa gazdagodott.

Szentsimonban Kiss Ernő 54 éves acélműi öntőkovács-darukormányos egy kicsiny, mindössze 15 főből álló rokonságot vázolt fel előttem. Tulajdonképpen ez a családforma a népességkeveredés és az átrétegződés folyamatát csupán töredékesen tartalmazta.

A foglalkozások változása nem jelenti minden esetben a régi hagyományok megszakadását, az előző anyagi kultúra teljes szétesését. Az előző foglalkozás több alkalommal előkészítette a gyári termelésbe való beilleszkedést.

A munkásrokonságok gyáron belüli köre és a településen való kiterjedése a hagyományátadás és kultúraátvétel gazdag változatsorait mutatja.

A gyári családi összefüggések domaházai példái arról tanúskodnak, hogy a földművescsaládok tagjaiban kifejlődött teherhordási képesség felhasználást nyert az ózdi vasgyárban. A domaházai földművesek leszármazottai gyakran kerestek és kaptak munkát a közlekedési üzemekben.¹⁵

Id. Kisbenedek Kispesta Béla földműves Béla fia tolatásjelző lett ebben a gyár-részlegben, Ernő fia darukormányosként helyezkedett el ugyanitt, és csupán Gusztáv fia maradt az ökor szarvánál, hogy folytassa apja hagyományos foglalkozását, a mezőgazdasági munkát.

A testvéri-unokatestvéri összefüggések kialakulását szépen ábrázolja Kisbenedek Kispesta Sándor domaházai földműves leszármazottainak vasgyárba való elhelyezkedése. A településen közismert és megbecsült öreg paraszt mindkét fia (Kál-

15 Bartha László: Teherhordó eszközök Domaházán. In: Hagyományok Borsodban. Miskolc, 1970. 45–46.

mán és Bertalan) a kohászatnál helyezkedett el. Kisbenedek Kispesta Kálmán két fia (Joachim és János) a durvahengermű dolgozója lett. Társadalmi tudatuk apjukhoz képest fejlődött, hiszen a nyersanyag-feldolgozó folyamathoz kerültek közelebb. *A kettőjük között levő testvéri viszony mint a gyári termelési szervezet egyik informális összefüggése létezett.* Ugyanakkor a közben elhunyt Kisbenedek Kispesta Bertalan fia, Sándor a finomhengerműben vállalt munkát. *Joachim és János Sándorral való unokatestvéri kapcsolata két gyárrészleg egyik informális, rokoni kötelékét teremtette meg.*

A települést behálózó atyafiság a vérségi és az affinális összefüggések gyűjtőmencéje lett. A domaházi Kisbenedek Hamir család rokonsági hálózata a kétfajta reláció keveredését bizonyította. Id. Kisbenedek Hamir Dezső földműves egyik testvére, Bálint a közlekedési üzemekben lett pályamunkás. Ennek Bálint fia mint blokkőr, István fia pedig mint tolatásvezető dolgozott ugyanebben a gyárrészlegben. Id. Kisbenedek Hamir Bertalan, a földműves fivér második testvére a finomhengermű kikészítő üzemének volt éveken át dolgozója, de Géza fia mozdonyvezető lett a közlekedési gyárrészlegnél. Bertalan vejei szintén a közlekedési üzemekben dolgoztak: Kisbenedek Kispesta Gellért kocsimester, Orosz József pedig tolatásvezető volt.

Hol a család, hol a sógorság összefüggéseivel lehetett találkozni az ózdi vasgyárban. Bartók János betanított munkás feleségével együtt az ÓKÜ energiaszolgáltató gyárrészlegénél helyezkedett el. Károly fia, kovács az ÓKÜ, Lajos fia, kőműves a KGYV alkalmazottja volt és László fia, a szerkezetlakatos korábban négy éven keresztül szintén az ÓKÜ-ben dolgozott.

A sógorság több esetben beépült az ózdi vasgyárba. Dul Emil, az acélmű karbantartó kőművesének három sógora is itt dolgozott: Székely Gyula, Lestál Kosár Gyula kőművesek és Dul Zoltán darukormányos. Hangonyban ezek a sógorok építették fel egymásnak családi házaikat közös erőfeszítéssel.

A munkások vérrokonsági összefüggései a települések szerves kapcsolatait teremtették meg. A Németh Csoszár testvérek elhelyezkedését az ózdi vasgyárban a bejárás fokozatos átalakulása vagy megszűnése kísérte a városba település folyamán.

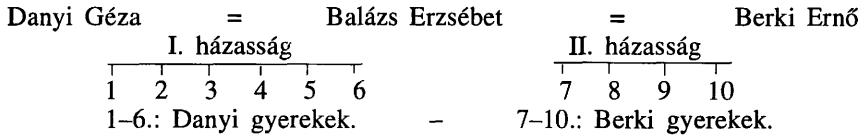
A Németh Csoszár testvérek foglalkozása, munkahelye és lakóhelye:

+ Németh Bálint kemencesegéd				=	Elek Piroska htb.			
István	József	Bálint	Kálmán	János	Valéria	Erzsébet	Sarolta	
(1)	(2)	(3)	(4)	(5)	(6)	(7)	(8)	

1. Németh István téglafarmázó (tűzállótéglagyár). Kissikátor. – 2. Németh József fűrészségéd (durvahengermű), Kissikátor. – 3. Németh Bálint kemenceforrasztár (durvahengermű), Kissikátor. – 4. Németh Kálmán tolatásvezető (közlekedési üzemek), Tarnaleesz. – 5. Németh János téglafarmázó (tűzállóanyaggyár), Hangony. – 6. Harkályi Lajosné Németh Valéria (finomhengermű), Noszvaj. – 8. Varga Ágostonné Németh Sarolta (Debreceni Ruhagyár ózdi gyáregysége), Kissikátor.

Egyes esetekben a féltestvérek a környékre szétterjedő rokonságot alkotnak. Balázs Erzsébet két férjétől származó tíz gyermeke többségében az ózdi vasgyárban vállalt munkát. A nagy családból azóta többen kirajzottak a völgy központjából, Hangonyból. Gyári elhelyezkedésüket a következő ábra és a hozzá fűzött magyarázatok szemléletesen világítják meg.

A „Danyi gyerekek” és a „Berki gyerekek” foglalkozása, munkahelye és lakóhelye:

1. Béla olajfejtő (energiaszolgáltató gyárrészleg), Hangony. – 2. Vilmos katolikus pap, Strasbourg. – 3. Anna htb., Arló. – 4. Róza htb., Farkaslyuk. – 5. Katalin varrónő (Debreceni Ruhagyár ózdi gyárrészlege), Ózd. – 6. Ilonka takarítónő (acélmű), Hangony. – 7. Ernő hegesztő (acélmű), Ózd. – 8. Lőrinc karbantartási technikus (durvahengermű), Hangony. – 9. Erzsébet takarítónő (durvahengermű), Hangony. – 10. Attila csőszerelő (durvahengermű), Hangony.

A munkáscsalád összefüggései, városi szálai elősegítették a munkássá válás folyamatát a Hangony völgyében. A kissikatori Maruzsiak fiatal „gyári dinasztia”-jában az átrétegződés gyorsulását bizonyította, hogy a földműves apa fiai rögtön betanított munkások lettek.

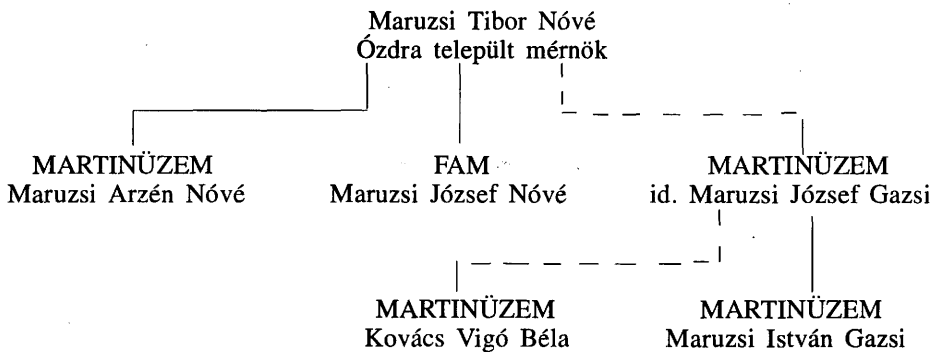
A Maruzsi család átrétegződésének ugrását készítette elő, hogy az egyik fivér, Maruzsi Tibor Nové darukormányos lett és Ózdra települt. A tehetséges fiatalember igyekezete hamarosan meghozta további gyümölcsét: megszerezte a mérnöki diplomát.

Tibor, a mérnök nem feledkezett meg testvéreiről. Egyik öccsét, Arzént, a gyár martinüzemébe, másik öccsét, Józsefet a FAM-hoz ajánlotta be. Sőt egyik falubelijének, id. Maruzsi József Gazsinak is segített: a martinüzemben jelenleg darukormányos az ő támogatásával.

Maruzsi József Gazsi példáján felbuzdult öccse. Bátyja ajánlásával a martinüzembe darukormányosnak vették fel.

A rokonság és a barátság összefonódását mutatja a gyári munkavállalás, az üzemekben való elhelyezkedés.

A Maruzsi Nóvák gyári rokonsága és baráti szálai:

Jelmagyarázat:

———— rokon kapcsolat
 - - - - baráti kapcsolat

A felelősségteljes munkához fontos volt a megfelelő emberek kiválasztása. 1945 után a munkaerő összetételének meghatározását részben vagy teljes egészben maguk a munkások végezték el. Szempontjaik között elsősorban a megbízhatóság, a munkaképesség, a rátermettség és az együttműködési képesség szerepelt, mint ahogy ezt a néprajzi gyűjtésen faggatással és tapintatos szemlélődéssel megállapítottam.

A barkó népcsoport gyáron belüli rokonsági összefüggéseinek elemzése azt is bebizonyította, hogy a bejáró munkások ezeket a képességeket vagy tulajdonságokat leginkább közvetlen környezetükben tudták megfigyelni. A rokonság táji értelmezéséből kitűnt, hogy ez a fogalom egyáltalán nem az „idegenek” kirekesztését jelenti, hiszen ebbe nem csupán a házasság vagy leszármazás alapján sorolják be az embereket. Mivel a faluközösség a rokonság, vagyis az egyén számára az alaposan megismerhető embercsoport földrajzi keretét jelentette, a gyári munkavállalásban nagy szerepet kapott a településhez való tartozás.

A munkásszolidaritás biológiai alapját az képezte, hogy az ember az élő természet részeként is létezett továbbra, fiziológiai bázisában az ember szervezetében végbemenő folyamatok törvényszerűségeinek az okai rejtettek. A bejáró munkások arra törekedtek, hogy társaikat már a folyamatos gyári termelés előtt empirikusan megismerjék, és tulajdonságaikat, képességeiket természetes adottságaiknak megfelelően illesszék egybe. A helyi családi-rokonsági hálózatok léte az ózdi vasgyárban bizonyítja a munkásszolidaritás biológiai-fiziológiai bázisainak az érvényesülését.

DIE PENDLER IM HANGONY-TAL

Ethnographische Veränderungsuntersuchungen über die Lebensweise der metallurgischen Arbeiter auf der Umgebung der Stadt Ózd

Auf Grund einer langdauernden Feldarbeit wird die Lebensweise der Pendler des Hangony-Tales vom Autor dieses Aufsatzes demonstriert. Auch die fachliterarische Übersicht hat geholfen, das Zerfallen der Großfamilie in der historischen Periode vor der Jahrhundertwende exakt darzustellen.

Der Zusammenhang zwischen der Umschichtung und der späteren Aufbewahrung der Großfamilie wurde durch die namensstatistische Analyse von Dorfgemeinschaften dieser Landschaft präsentiert und erklärt.

Im Aufsatz spielt die statistisch-soziologisch-volkskundliche Untersuchung der gesellschaftlichen Schichten des Pendlertums und die Bestimmung der charakteristischen Hauptzüge von metallurgischen Arbeitern in ihren Kleinfamilien (Endogamie, Familienstruktur) eine wichtige Rolle.

Die verwandschaftliche Vertflechtung innerhalb des Betriebes, die Siedlungsstruktur und die verwandschaftlichen Beziehungen beleuchten charakteristisch die historisch-volkskundliche Komplexität der Lebensweiszonen.

Die Folgerungen aus der verwandschaftlichen Terminologie führen zur Erkenntnis des Klassifikationsprinzips, dessen Ziel das Zusammenhalten der zerstreuten Verwandtschaft gewesen ist. Die blutverwandschaftlichen Zusammenhänge der Arbeiterschaft erschaffen die organischen Verbindungen von Dorfsiedlungen. Die genealogischen Tabellen verweisen auf die informelle Struktur von Arbeitergenossenschaften in der Fabrik.

Ákos Dömötör